

HRAM DIOKLECIJANOVA DOBA KOD *PORTA ANDETRIA* U SALONI

Jasna Jeličić - Radonić

UDK: 726.1(497.5 Salona): 726.1(497.5 Split) "02/03"

73.032.7(497.5 Salona): 73.032.7(497.5 Split) "02/03"

Izvorni znanstveni rad

Jasna Jeličić - Radonić

Odsjek za povijest umjetnosti

Filozofski fakultet u Splitu

U sjeveroistočnom dijelu *Urbs Orientalis* zapadno od *Porta Andetria* otkrio je E. Dyggve hram iz Dioklecijanova doba. S obzirom na to da je u blizini pronađena mramorna skulptura Venere Victrix, vjerojatno je u pitanju hram posvećen navedenoj božici. Salonitanski hram pokazuje znatnu povezanost s kulturnim građevinama Dioklecijanove palače. Ne samo da arhitektonska skulptura potječe iz istih klesarskih radionica, već je možda isti tip kulturnog kipa bio u Venerinu hramu carske Palače. To neosporno potvrđuje Dioklecijanovu građevinsku aktivnost u Saloni, glavnom gradu rimske provincije Dalmacije.

Poznatom konstatacijom da je u Saloni „neobično teško utvrditi bilo kakve tragove poganskih hramova“ E. Dyggve je zaključio da to jasno govori o temeljitom uklanjanju svjedočanstva poganskih kulturnih građevina.¹ U suprotnosti s malim brojem dosad otkrivenih hramova, štovanje antičkih kultova pokazuju mnogi natpisi posvećeni raznim božanstvima ili ulomci skulptura pojedinih božanskih zaštitnika. Votivni spomenici ponekad su pronađeni dislocirani iz svoga izvornog konteksta – kulturnih građevina i samih svetišta, čiji su tragovi rijetko sačuvani. Poganska kulturna arhitektura gotovo je neznatno poznata u glavnom gradu rimske provincije Dalmacije, Saloni.

U najstarijem dijelu grada, tzv. *Urbs vetus* podignut je tetrastilni hram na visokom podiju. Nasuprot pročelju hrama poslije je sagrađen teatar. Tada je ta jedina dosad potpuno istražena kulturna građevina prilagođena urbanističkim pro-

¹ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 6-8, Fig- I 8; *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996., str. 26-27.

mjenama. To se odrazilo u izmjeni prilaza hramu a naknadno su dograđeni i bočni trijemovi. Prije podizanja teatra, u tom središnjem dijelu grada bilo je još nekoliko manjih hramova, uočenih prilikom istraživanja i zabilježenih u literaturi bez detaljnijih podataka.² U neposrednoj blizini teatra otkrio je E. Dyggve forum, gdje je na sjevernom dijelu utvrdio temelje prvih hramova. Dvojni hramovi uobičajenoga prostilnog tipa na visokim zidanim postoljima, vjerojatno potječu iz Augustova vremena. Između hramova nalazi se pravokutna građevina (?), poznata samo u obrisima i još potpuno nerazjašnjena. Poslije tu nastaje veća kulturna građevina, donekle promijenjene orijentacije, što pokazuje urbanističke zahvate u sklopu gradskog foruma.³ Osim navedenih hramova u najstarijoj urbanoj jezgri Salone – *Urbs vetus*, Dyggve je otkrio i dijelom iskopao 1931. g. još jedan hram u novom istočnom dijelu Salone – *Urbs orientalis*. Kako nije dovršio istraživanja, samo je preliminarno objavio rezultate iskopavanja:

»Unutar gradskih zidina postoji još jedan, na žalost, porušeni hram. Uspjelo mi je otkriti niz dijelova bogatog repertoara mramornih ukrasa (sl. I, 8). Građevina ima izrazito povijesno-religijsku važnost jer je očito posljednji poganski hram podignut u Saloni. Datira se u isto doba kao i Dioklecijanova palača (sl. I 10). Zajedno sa dva neobično dobro očuvana hrama u Palači (sl. I 12 i 13), on pruža u prvom redu jasnu predodžbu o salonitanskim kulturnim zgradama neposredno prije nego se nova vjera proširila. Dvorska Dioklecijanova kapela pripada tipovima prostilnih hramova čiji je savršeni primjerak stariji salonitanski hram pokraj teatra (sl. I 7). Oni su slični po dimenzijama. Rijetka je prigoda sresti hram iz tako kasnog antičkog doba, što se posebno odnosi na unutrašnjost koja je očuvala sjaj raskošne orijentalne dekoracije. Dioklecijanova palača koja je danas središte grada Splita, nije s topografske strane samostalni teritorij kao što nam to često izgleda, nego je pripadala salonitanskom ageru (*ager salonitanus*), području izvan same Salone, pa je stoga moramo razmatrati iz salonitanskog ugla. Raskošna arhitektura Palače utjecala je na oblike salonitanske arhitekture.«⁴

Upravo taj tek dijelom istražen hram u Saloni pokazuje povezanost s arhitekturom Dioklecijanove palače. U Dyggveovu arhivu sačuvana je skica otkrivenih dijelova hrama s nizom označenih mjera. Očito je to početak istraživanja i raspoznaje se dio uzdužnog zida građevine i jedna četvrtasta baza ispred. S obzirom na mjesto nalaza Dyggve je pronađenu pogansku kultnu zgradu nazvao »Tempel ver Porta Andetria«. Navedenim arhitektonskim skicama i bilješkama priložene su i dvije fotografije arhitektonske skulpture hrama koje su i objavljene (I 8a-b). Na prvoj objavljenoj fotografiji (I 8a) nalazi se samo jedan veći arhitektonski

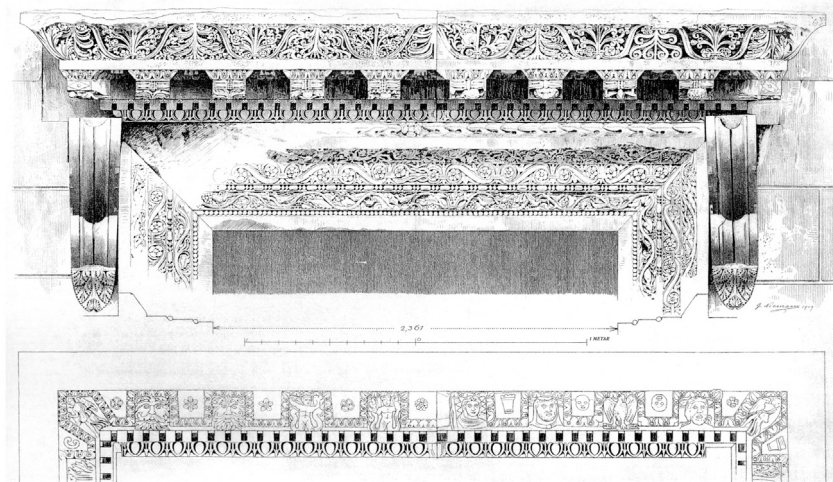
² F. Weilbach, »Le temple et la colonade«, *Recherches a Salone II*, Copenhague 1933., 9-32; D. Rendić-Miočević, »Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike«, *Antička Salona*, Split 1991., str. 258; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003., str.242-244.

³ E. Dyggve, »Salonitanski forum«, *Antička Salona*, Split 1991., 241-253; D. Rendić-Miočević, »Antička Salona (Salonae) – povijesno-urbanistički i spomenički fenomen«, *Arhitektura* 160-181, Zagreb 1977., str. 58-59; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 235-238; J. Jeličić-Radonić, »Tragovi carskog kulta u Saloni«, *Znakovi i riječi 2 / Signa et litterae II*, Zbornik projekta Mythos – cultus – imagines deorum, Zagreb 2008., str. 83-104.

⁴ E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996., str. 27, I 8a-b.

Ulomci arhitektonske skulpture za vrijeme istraživanja (Arhiv Dyggve)

Crtež pročelja Malog hrama u Dioklecijanovoj palači (G. Niemann)

ulomak, dok se u Arhivu čuvaju dvije fotografije na kojima se nalaze dva ulomka arhitektonskih ukrasa hrama. Naime, osim ovoga objavljenog arhitektonskog elementa snimljen je drugi ulomak nešto manjih dimenzija. Navedena fotografija poznata je u dvije inačice; obje se nalaze u Arhivu, a međusobno se razlikuju u kutu snimanja drugog manjeg ulomka.⁵

Veći ulomak (I 8a) bogato je ukrašen s više ornamentalnih traka. Prva je u nizu neznatno sačuvana ornamentika biljnih vitica unutar kojih su životinjski likovi. Prednji dio tijela ovce uokviren je polukružnim viticama. Slijedi uska bordura kontinuirane stilizirane pletenice i potom široko polje ukrašeno rastvorenim listovima akantusa. Sljedeća je traka s nizom ovula te nešto uža traka s astragalom. Potom se naziru elementi prošupljene ornamentike kao završetka vitice, koji su zbog fragilnosti znatno oštećeni. S obzirom na više nizova ornamentalnih frizova, vjerojatno je ulomak pripadao okviru vrata hrama. Slični ukrasi nalaze se na okvirima vrata sakralnih građevina u Dioklecijanovoj palači, osobito na vratima Malog hrama. Ne samo da je ta u cijelosti sačuvana poganska kulturna građevina istoga tetrastilnog tipa vrlo rasprostranjenog na istočnoj obali Jadrana, već odgovara i po veličini i ornamentici ovom tek dijelom otkrivenom salonitanskom hramu.

Okvir vrata Malog hrama ukrašen sličnim nizom ornamentalnih traka. Prva je također s frizom životinja – ptica međusobno odvojenih viticama vinove loze s grozdovima i listovima. Uska bordura astragala tvori okvir sljedeće ornamentalne znatno šire trake, ispunjene biljnim motivima. Stilizirani cvjetovi rastvorenih

⁵ U Kozervatoskom odjelu u Splitu, Arhiv Dyggve, nalazi se pod oznakom Salona, hram kraj Porta Andetria 159; E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, sl. I 8a-b.

latica nalaze se unutar isprepletenih vitica koje završavaju listovima. Cijela ploha polja potpuno je ispunjena ornamentima po principu *horror vacui*. Slijedi friz stiliziranih biljnih i životinjskih motiva međusobno prožetih te cvjetna bordura kojom završava okvir vrata i započinju ukrasne bordure vijenca hrama.

Prikazi životinjskih likova među biljnim viticama nalaze se i na frizu okvira vrata Dioklecijanova mauzoleja. Prednji dijelovi različitih životinja uokvireni su prepletima akantusovih listova. Slična ikonografija primijenjena je i na vijencu Kibelina hrama. Na ulomku vijenca nedavno otkrivenog hrama varijanta je neznatno drukčije koncipiranih biljnih motiva. Naime, među prepletima akantusovih listova i stiliziranih vitica i cvjetova nalaze se prednji dijelovi životinjskih likova, od kojih jedan prikazuje ovcu, kao na ulomku friza salonitanskog hrama.⁶

Ulomci arhitektonske skulpture salonitanskog hrama

Drugi, neznatno manji ulomak prikazan na arhivskoj fotografiji i dosad neobjavljen, dio je vijenca vrata salonitanskog hrama. Arhitektonski element ukrašen je stiliziranim cvjetnim ornamentom što se često nalazi između konzola. Nažalost, konzole su znatno oštećene pa se na njima tek naziru elementi listova vjerojatno akantusova friza. Slični su ukrasi između konzola vijenca Malog hrama, gdje variraju različito oblikovani motivi stiliziranih cvjetova s više ili manje latica, no javljaju se i drugi ukrasi poput maskerona i košara. Konzole su ukrašene različitim likovima, ali na kraju vijenac završava akantusovim listom. Friz akantusovih listova nalazi se iznad Zlatnih vrata Dioklecijanove palače. Lukovi polukružnih niša odvojeni su vijencem rastvorenih akantusa koji se kontinuirano pruža i kao ukras imposta nad kapitelima stupova. Ornament akantusa prisutan je i na konzolama koje nose baze stupova navedenih niša.⁷

⁶ G. Niemann, *Dioklecijanova palača u Splitu*, Split 2005., XVII, sl. 107, 81; T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982., str. 118.

⁷ G. Niemann, *Dioklecijanova palača u Splitu*, sl. 21, 23, 24, IV.

Na drugoj fotografiji (I 8b) prikazano je više različitih ulomaka, među kojima se jasno raspoznaju dijelovi kapitela i imposta te sitni ornamenti karakterističnih cvjetnih ukrasa, dijelova većih ornamentalnih kompozicija.⁸

U središtu je najveći ulomak (br. 1) s više objedinjenih potpuno ažuriranih motiva te izgleda poput tranzene. To su različiti stilizirani, uglavnom biljni ornamenti međusobno povezani i uokvireni jednostavnom zakrivljenom bordurom, što odaje oblik arhitektonske skulpture. Bogata ornamentika polukružnih pužolikih vitica poput voluta kapitela međusobno spojenih uskim trakama, zatim stilizirani cvjetni motiv s laticama zarotiranim te međusobno učvorenim, okružen je skupljenim povijenim listom uz koji su sačuvani počeci rastvorenog akantusovog lista. To je jedinstven nalaz ukrasa krova hrama, akroterija koji se izvorno mogao nalaziti na vrhu zabata ili njegovim bočnim rubovima oslonjen na baze, kako to pokazuju sačuvani elementi na Malom hramu u Dioklecijanovoj palači. Tu se na uglovima i sredini zabata nalaze baze, od kojih središnja ima obrađeni dio za učvršćenje akroterija, što je dragocjen primjer izvornog položaja te vrste arhitektonske skulpture.⁹ Ulomak krovnog ukrasa salonitanskog hrama izrađen je od prokoneškog mramora, sačuvane dužine 70 i debljine 7 cm, a čuva se u Arheološkoj zbirci u Tusculumu.

Ulomci akroterija salonitanskog hrama

Na arhivskoj fotografiji oko navedenog su akroterija raspoređeni manji ulomci različitih arhitektonskih elemenata. Uglavnom su snimljeni tako da se bolje vide njihovi ornamenti te su prema tome ponekad okrenuti obratno u odnosu na njihov oblik. Među njima ističe se par ulomaka po finoći i bogatstvu ornamentike, što s obzirom na način izrade odaje da su vjerojatno izrađeni od mramora.

⁸ E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, sl. I 8.

⁹ G. Niemann, *Dioklecijanova palača u Splitu*, Split 2005., str. 83.

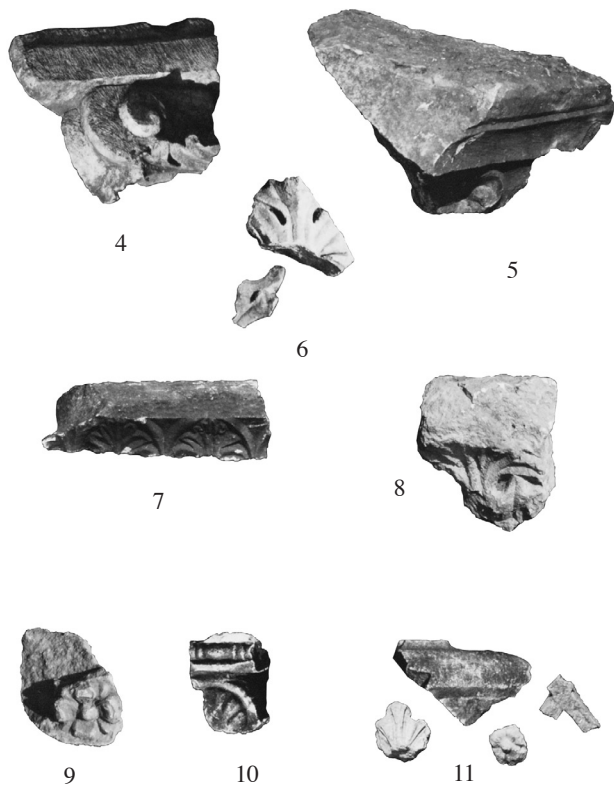
Prvi je (br. 2) ugaoni završetak dviju voluta koje su pužolika oblika, ispunjene stiliziranim biljnim motivima poput kontinuiranog niza listova. Iznad voluta vrlo je tanka ploča koja je mogla služiti prije kao baza na koju su bile oslonjene volute nego uobičajeni abakus kapitela. Naime, navedeni arhitektonski element nije bio dio klasičnog kapitela nego je prema svom obliku pripadao ukrasu krovnog akroterija. Dio iste arhitektonske skulpture tvorio je drugi ulomak (br. 3) slične ornamentike. To je dio vitice formirane od niza listova koji uokviruju kružni cvjetni motiv. Gornji rub tvori tanka ravna bordura. Jesu li to dijelovi jednoga ili više akroterija, teško je reći s obzirom na neznatno sačuvane elemente ovoga jedinstvenog nalaza. Ugaoni ulomak s dva završetka voluta vjerojatno je izvorno tvorio dio jednog od bočnih akroterija krova salonitanskog hrama.

Većina preostalih ulomaka pripadala je kapitelima, od kojih su sačuvani karakteristični uglovi sa završecima voluta ili dijelovi akantusovih listova, tj. uobičajenih ukrasa kapitela. Ulomak kapitela (br. 4) gornji je ugaoni završetak gdje se susreću završeci voluta iznad kojih je jednostavno profiliran dio abakusa. Ispod volute sačuvan je vrh listova akantusa koji je obuhvaćao kalathos kapitela. Drugi ulomak kapitela (br. 5) također je ugaoni završetak s neznatno drukčijom jednostavno urezanim profilacijom abakusa ispod koje se naziru krajevi ugaonih voluta. Kapitelima je vjerojatno pripadao i izdvojeni ulomak akantusova lista (br. 6). To su dijelovi korintskih kapitela ukrašenih listovima akantusa koji su na krajevima završavali plastično izvedenim volutama.

Prema karakterističnom obliku i ornamentici, dva su ulomka mogla pripadati impostima. Jedan je (br. 7) ukrašen nizom arkada ispunjenih stiliziranim akantusovim listovima, a drugi (br. 8) je sa sličnim biljnim frizom ali rastvorenih akantusovih listova, detaljnije razrađenih i neznatno većih dimenzija. Na arhivskoj su fotografiji prisutni i znatno manji ulomci arhitektonskih skulptura. Prema sačuvanom motivu cvijeta sa široko rastvorenim laticama oko središnjeg tučka (br. 9) može se pretpostaviti da se radi o ukrasu između konzola vijenca hrama. Ukras je sličan onom na vijencu vrata hrama. Ulomak (br. 10) sa sačuvanom rubnom trakom astragala ispod koje se pružao vjerojatno niz biljnih motiva uokvirenih viticama mogao je s obzirom na izgled i oblik ukrasa pripadati frizu okvira vrata hrama. Također su pronađeni i manji ulomci s ukrasom dijelova akantusovih listova ili stiliziranih cvjetova poput onih prikazanih u skupini (br. 11).

Dakle, prema arhivskim fotografijama može se primijetiti da su pojedine arhitektonske skulpture bile izrađene od mramora, kao akroterij krova hrama, vrlo fine i bogate ornamentike (br. 1, 2, 3). Možda su i kapiteli bili mramorni (br. 4, 5) što nije moguće sa sigurnošću utvrditi samo na osnovi fotografske dokumentacije, no u prilog tome bi govorio veći ulomak akantusova lista (br. 6) koji je vjerojatno pripadao nekom od kapitela. Premda su sačuvani samo dijelovi uglova s volutama i početak akantus ukrasa te dio jednostavno profiliranog abakusa, može se odrediti tip kapitela. To su vjerojatno korintski kapiteli azijskog tipa slični onima nedavno otkrivenim od prokoneškog mramora koji su pripadali Jupiterovu hramu obnovljenom u vrijeme Dioklecijana, a nalazio se na forumu u središtu *Urbs orientalis*.¹⁰

¹⁰ J. Jeličić-Radonić, »Aurelia Prisca«, *PPUD* 41, Split 2005-2007., str. 9-10; Ista, »Diocletian

Ulomci arhitektonske skulpture hrama kod *Porta Andetria*

Identični su i kapiteli, također od prokoneškog mramora, koji se danas nalaze u crkvi sv. Stjepana na Sustipanu u Splitu. U dosadašnjoj literaturi prisutne su dileme o izvornom mjestu navedenih kapitela, premda nije bilo sporno da stupovi i kapiteli potječu iz Palače s obzirom na to da po svojim stilskim osobinama pripadaju Dioklecijanovu dobu. U tom kontekstu izneseno je mišljenje da bi mogli potjecati iz periptera ili prostazisa Dioklecijanova mauzoleja, tj. katedrale.¹¹

U studiji o splitskom konzervatoru Frani Carrari nedavno je iznesen arhivski podatak koji bi mogao pomoći u rješavanju podrijetla navedenih stupova. U kontekstu raspodjele pripadanosti pojedinih građevina unutar Dioklecijanove pa-

and the Salona Urbs Orientalis« / »Dioklecijan i salonitanska urbs orientalis«, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača*, O 1700. obljetnici postojanja, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009., str. 307-333.

¹¹ D. Matetić-Poljak, »Les chapiteaux du Palais de Dioclétien«, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača*, O 1700. obljetnici postojanja, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009., str. 217-219, Fig. 52-57, bilješka 65; F. Bulić, 1908., str. 97; V. Andrić ih stavlja na mjesto tri stupa koja nedostaju peripteru, D. Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split 1993., str. 111 i 114.

lače spominju su i stupovi na Sustipanu, zajedno s krstionicom odnosno Malim hramom.

»Dok su državi pripadale građevine poput katedrale i ostataka trijema od Peristila do Mjedenih vrata, Općini su pripadali Katedralni trg, Vestibul, sva pročelja Palače, troja vrata, Kula bl. Arnira i razni razbacani ostaci. Sjemeništu je pripadala krstionica i granitni stupovi na Sustipanu, a ostatak pojedincima.«¹²

Kapitel iz Malog hrama Dioklecijanove palače na Sustipanu

S obzirom na iznesenu raspodjelu vlasništva u Palači, gdje je izdvojena krstionica koja je pripadala Sjemeništu, a njoj su pridodani i granitni stupovi na Sustipanu, može se pretpostaviti da su upravo ti stupovi s odgovarajućim kapitelima sekundarno upotrijebljeni u crkvi sv. Stjepana na Sustipanu preneseni iz Malog hrama kada je antička građevina pretvorena u krstionicu. Naime, danas se uz bočne zidove navedene crkve na Sustipanu nalazi šest stupova, što bi odgovaralo izvornom broju i uobičajenom razmještaju stupova rimskoga tetrastilnog hrama s četiri stupa na pročelju i dva bočno postavljena. Četiri kapitela postavljena su na stupovima od crvenog granita, a jedan na stupu od sivog granita i jedan na stupu od tamnosivog mramora. Možda se može pretpostaviti da su na pročelju hrama izvorno bila naprijed postavljena četiri crvena granitna stupa, a bočno sivi stupovi. Budući da je antička građevina s novom funkcijom – krstionice – bila u ingerenciji Sjemeništa, što je uključivalo i granitne stupove, vjerojatno su nave-

¹² M. Špikić, *Konzervatorsko djelovanje splitskog antikvara Francesca Carrare*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2007., str. 300; isti, *Francesco Carrara, polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.)*, Split 2010., str. 190.

deni spoliji u crkvi na Sustipanu izvorno tvorili pročelje hrama. Time se može objasniti arhivski podatak o pripadnosti Sjemeništu krstionice i stupova na Sustipanu, tj. logičnoj povezanosti prenesenih stupova s antičkog hrama te razriješiti dilemu odakle potječu.¹³

Ostali arhitektonski ukrasi, kako se može zaključiti prema dokumentaciji, imposti, frizovi okvira i vijenca vrata hrama, vjerojatno su izrađeni od domaćeg kamena vapnenca, slično kao i na hramovima u Dioklecijanovoj palači. Dragocjen primjer za raspoznavanje arhitektonske skulpture dosad pronađenih skromnih ulomaka salonitanskog hrama prema obliku i izgledu ornamentike pruža gotovo u potpunosti jedinstveno sačuvan tzv. Mali hram. Ne samo da je u pitanju isti tip arhitekture već i arhitektonske plastike proizišle iz istih klesarskih radionica domaćih ili onih importiranih carskih. U prilog tome govori primjena identičnih korintskih kapitela azijskoga tipa od prokoneškog mramora upotrijebljenih u poganskim kulturnim građevinama nastalih u istim radionicama i očito istovremenih narudžbi. To pokazuje neospornu povezanost građevinske djelatnosti između carske Palače i Salone u Dioklecijanovo vrijeme.

U blizini otkrivenog hrama pronađena je mramorna skulptura Venere Victrix. Navedeni nalaz iskopan je slučajno na privatnom zemljištu (kat. čest. 3238/2) godine 1838., kada je otkupljen za Arheološki muzej gdje je izložen u stalnom postavu (inv. no. 188A /10B). U Dyggveovu arhivu među bilješkama o tek otkrivenom hramu spominje se navedena skulptura Venere s detaljnim podacima o mjestu i vremenu nalaza, kao i literatura gdje je objavljena. S obzirom na važnost kojom je istaknuta skulptura, i činjenicu da je poznata čestica gdje je pronađen božičin kip također u blizini *Porta Andetria* kao i hram, Dyggve je zabilježio pod upitnikom »Venus Tempel?«. Prema tomu, vjerojatno je pretpostavio da bi skulptura mogla pripadati upravo toj kulturnoj građevini odnosno da je hram mogao biti posvećen Veneri Victrix iako su na svjetlo dana izašli tek prvi tragovi arhitekture i ulomci skulpture.¹⁴

Dakle, u sjeveroistočnom dijelu grada *Urbs Orientalis*, zapadno od *Porta Andetria* otkrivena je mramorna skulptura Venere Victrix s Kupidonom. Kip Venere s Kupidonom izrađen od parskog mramora znatno je oštećen, sačuvane visine od 1,35 m. Nažalost, Veneri nedostaje glava, ruke i dio desne noge (koja je rekonstruirana), a Kupidonu dio lijeve ruke i desne noge. Figure su postavljene na ovalnom postamentu s istaknutim natpisom: VENER(I) VICTR(ICI). Jednostavna rubna profilacija odvaja gornju plohu podnožja figura od natpisnog polja.

Naga božica gracilnoga držanja oslonjena je težinom tijela na lijevu nogu, dok je desna lagano podignuta i presavijena u koljenu, neznatno povučena prema natrag. Desno uzdignuto stopalo samo prstima dotiče podnožje, dok je peta položena na mali kosi postament. Premda su obje ruke odlomljene već pri ramenu, one su bile u karakterističnom položaju, slobodno postavljene na način da skri-

¹³ G. Niemann, *Dioklecijanova palača u Splitu*, sl. 108.

¹⁴ Arhiv Dyggve, Salona, hram kraj *Porta Andetria* 159; F. Lanza, *Antiche lapidi salonitane inedite*, Spalato 1848, 12-15; CIL III 1964; F. Lanza, *Monumenti salonitani inediti*, Vienna 1856., 38-39, T. IV 7; R. v. S. »Zwei Sculpturen aus Salona«, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band II, Wien 1900., str. 208, fig. 40.

Skulptura Venere Victrix iz Salone, Arheološki muzej u Splitu

vaju intimne dijelove božičina tijela. To pokazuju jasno sačuvani ostaci prstiju lijeve ruke na desnom bedru skulpture kojom je Venera prekrivala donji dio tijela. Desnom rukom izvorno savijenom u laktu, božica je nastojala pokriti grudi, što se može raspoznati prema oštećenju lijeve dojke, tj. preostalom tragu na mjestu pružanja prstiju u poznatom pokretu.

Venera je lagano nagnuta prema naprijed. Otraga je tijelo blago zakrivljeno i neprirodno izduženo. Na vratu odnosno leđima ističu se dijelovi dvaju plastično izrađenih dugih šinjona karakteristične Venerine frizure. Iako je prikazana statično, izgleda kao da je u čednoj kretnji nesvjesne zaštite tijela od pogleda neznanog promatrača, što je svrstava u tip tzv. *Venus pudica*.

S lijeve strane nalazi se krilati Kupidon, frontalno prikazan, s desnom rukom uzdignutom i ispruženom prema Veneri, što je popraćeno blagim okretom glave s pogledom usmjerenim prema majci. Tijelo Kupidona naslonjeno na stablo s bogatom razgranatom krošnjom u funkciji je uobičajenog stražnjeg potpornja mramorne skulpture.

U dosadašnjoj literaturi salonitanska Venera *Victrix* prema svom je karakterističnom držanju tijela tipa *pudica* smatrana bliskom Medici Venus i Kapitolijskoj Veneri. Navedeni tipovi proizašli su iz čuvene Praksitelove Afrodite Knidske. Knidia je, kako navodi Plinije (N.H. XXXVI 20), »...iznad svih djela, ne samo Praksitelovih već i svih koji postoje na svijetu stoji 'Afrodita'; mnogi su plovili u Knid da bi je vidjeli... / (XXXVI 21)... mali hram u kojem se ona nalazi, posve je otvoren da bi se kip, prema želji same božice, kako se vjeruje, mogao odasud vidjeti...«

Prema Praksitelovu modelu nastale su različite verzije Afrodite *pudica*, koje su često poznate samo kroz rimske kopije i prikaze na novcu. Otvoreno je pitanje prototipova koji su oponašani i ponekad izmijenjeni u pojedinim detaljima. Tako je upitno podrijetlo i vrijeme nastanka prototipa čuvene skulpture Medici Venus u Firenci. S obzirom na to da je potpisana od Kleomena, sina Apollodora Atenjanina, kipara koji je radio za rimsku klientelu u prvoj polovici I. st. pr. Kr., možda se može povezati s Atenom. Neki stručnjaci prototip pripisuju majstorima polazeći od Skopasa, Lizipa i Praksitela samog do Praksitelovih sinova i sljedbenika, premda je ovo posljednje nadaleko raširena atribucija, i prema tome datiraju je još u IV., neki u III., a neki u I. st. pr. Kr.¹⁵

Sličan tip Medici Venus jest Kapitolijska Venera, poznata kroz veliki broj kopija, pripisana Maloj Aziji na osnovi distribucije nekoliko varijanti i numizmatičkih prikaza rimskog vremena. Premda su skulpture identičnoga držanja tijela, s težinom prenesenom na lijevu nogu, kao i salonitanska skulptura, razlikuju se u položaju glave i frizuri. Kip Medici Venus s glavom oštro okrenutom nalijevo i kraćom kosom jednostavno povezanom na vratu razlikuje se od kapitolijske karakteristične frizure s raskošnim čvorom svezanim na tjemenu i dva duga šinjona

¹⁵ M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1955., str. 18-20; B. Sismondo Ridgway, *Hellenistic Sculpture I, The Styles of ca. 331-200 B. C.*, Bristol 1990., str. 354, Pl. 179; R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London 1995., str. 79-81, fig. 98-101; B. M. Felletti Maj, »Afrodite pudica«, *Saggio d'arte ellenistica, Archeologia classica*, Vol. III fasc. 1, Rim 1951., str. 33-65.

Venera Medici i Venera iz Louvra

koja padaju niz vrat na leđa. Nažalost, salonitanska je skulptura bez glave, ali su sačuvani na leđima šinjoni frizure kapitolijskog tipa. Navedene skulpture razlikuju se i u prikazima potpornja; dok Kapitolijska Venera zadržava motiv vaze prekrivene odjećom poput Knidije, pokraj Medici Venus nalazi se dupin s dva erota. Upravo prema određenim atributima variraju pojedini prikazi Venera i nastaju promjene u kopiranju osobito u rimsko vrijeme kada božica dobiva političku ulogu.

Kada su moćni diktatori i vođe republike za vrijeme civilnih ratova u I. st. pr. Kr. za božansku zaštitnicu izabrali Veneru, njezin službeni kult postupno poprima političko značenje. Tako je Sula uveo kult Venere Felix prikazane s atributima Fortune i Felicitas. Odatle je izvedeno štovanje Venus Victrix, kojoj je Pompej izgradio hram na vrhu svoga čuvenog teatra 55. g. pr. K., dok je Julije Cezar utemeljio kult Venere Genetrix, praroditeljice Gens Iulia. Politički aspekt Venere izražen je pojedinim simbolima pobjede, trijumfa, što je često prikazano na

zlatnom i srebrnom novcu. Međutim, tipovi Venere prikazani na novcu nisu specifične ikonografije za svaki od epiteta koji razlikuje jednu od druge funkcije božice. Upotrijebljeni su modeli iz repertoara grčkog kiparstva, kojima su pridodani novi atributi poput Marsova oružja. Naime, novi božanski par službene religije Carstva činili su Venera i Mars, te atributi kao mač, štit ili kaciga često označuju Veneru pobjednicu. Tako su kopije jednog tipa grčke Afrodite bile usvojene kao kultne statue u Venerinu hramu. U tom kontekstu može se promatrati primjena tipa Afrodite Pudica za kip Venere Victrix u Saloni. U neznatno sačuvanom tragu reljefnog atributa pokraj lijeve noge Kupidona možda se može prepoznati dio ukrasne perjanice kacige prislonjene ili pridržavane lijevom, oštećenom dječakovom rukom. Naime, pokraj mramorne skulpture Afrodite s mačem iz Louvrea nalazi se erot koji iznad glave nosi kacigu ukrašenu perjanicom, ili na brončanom ogledalu iz Muzeja u Berlinu, gdje je Venera Victrix okružena amoretima od kojih jedan nosi kacigu s karakterističnom perjanicom.¹⁶ Venera Victrix prikazana je na gemama i osobito novcu počevši od ranih trijumfalnih serija poput srebrenog denara Oktavijana emitiranog 29. g., nakon bitke kod Akcija, gdje je Venera Victrix u poluprofilu, gledana otraga, s ležerno prebačenim ogrtačem preko leđa, oslonjena na stup pokraj kojeg je štit, s kacigom u desnoj ruci i kopljem u lijevoj (no. 198). Od Augustova tipa, Venus Victrix ponavlja se do kasne antike na različitim novcima, kao na brončanim folisima Galerije Valerije kovanima 308. godine u Serdici i Aleksandriji i zlatnim medaljonima Galerije Valerije iz 308.-311. g. iz Aleksandrije.¹⁷

U Arheološkom muzeju u Splitu izložena je još jedna skulptura Venere. Premda je sačuvan samo donji dio mramornog kipa s potpornjem u obliku dupina, prepoznaje se božičina skulptura istog tipa Venus Pudica. Na ovalnoj bazi sačuvano je samo desno stopalo i lijeva noga odlomljena iznad koljena, naslonjena na dupina. Prema tomu, težina Venerina tijela počiva na lijevoj nozi, dok je desna lagano uzdignuta i prstima dodiruje podnožje, na isti način kao salonitanska skulptura Venere Victrix. Lik dupina prikazan je u pokretu, s glavom prema dolje te okomito položenim tijelom s visoko uzdignutim repom. Pojedini detalji Venerina pratitelja pažljivo su razrađeni – široko rastvorena usta, istaknute oči, peraje. Nad dupinom se pružao erot u karakterističnom lebdećem položaju. To jasno pokazuju sačuvani njegovi tragovi, kao oštećeno rame desne ruke pri vrhu dupinova repa i prsti kojima dodiruje Venerinu lijevu nogu ispod koljena. Lijevom rukom obuhvatio je tijelo morske životinje, gdje je preostalo još nekoliko njegovih prstiju. S obzirom na to da je skulptura krilatog dječaka bila većim dijelom položena slobodno u prostoru, gotovo je potpuno uništena.¹⁸

Skulptura Venere pronađena je u Splitu i nabavljena za Muzej 1879. g. (inv. no. B9), međutim nije poznato točno mjesto nalaza. S obzirom na podatak da je iz Splita, grada nastalog iz Dioklecijanove palače, možda se može pretpostaviti njezino podrijetlo. U carskoj rezidenciji bilo je više hramova te vjerojatno brojne

¹⁶ LIMC II 1, 57/II 2, no. 456 ; LIMC VIII 1/ 2 no. 196, 198?

¹⁷ LIMC VIII 1, str. 198; *Enciclopedia dell'arte antica*, Venere, Rim 1966., str. 1121-1128.

¹⁸ S. Ivčević, *Split u Arheološkom muzeju u Splitu*, Katalog izložbe, Split 2007., str. 11, sl. 5, inv. br. 39.

Skulptura Venere iz Dioklecijanove palače (?), Arheološki muzej u Splitu

skulpture različitih božanstava, kao i one carske, danas nažalost gotovo potpuno nestale. Naime, premda pojedini putopisci u svojim opisima Dioklecijanove palače navode i skulpture božanstava, već su neki istraživači istaknuli nedostatak slobodnostojećih kipova. Prilikom posljednjih većih istraživanja u Palači pronađen je samo ulomak desne ruke prirodne veličine od bijelog mramora.¹⁹ Sjeverno od Dioklecijanove rezidencije, tj. carske palače u pravom smislu riječi, nalazilo se više hramova.²⁰ Nasuprot Jupiterovu hramu poznatom kao Dioklecijanovu mazuleju bila su tri hrama, tj. ispred onoga prostilnog tipa na visokom podiju bila su podignuta dva hrama kružna oblika. Dakle, premda su neki od njih do danas potpuno sačuvani ili su pak nestali tijekom stoljeća, nije sa sigurnošću utvrđeno kome su bili posvećeni. Prema povijesnim izvorima spominju se različita božanstva kao patroni pojedinih kulturnih građevina.

Najstariji dosad poznati podatak o hramovima u Dioklecijanovoj palači donosi Konstantin Porfirogenet, koji navodi „crkvu sv. Dujma, gdje je i sam svetac pokopan, a što je bila i grobnica cara Dioklecijana“. Istu građevinu spominje i Adam Parižanin govoreći da je »hram nekoć posvećen Jupiteru«. Prema Tomi Arhiđakonu, tu su bili »podignuti hramovi idola Jupitera, Asklepija, Marta, kako se

¹⁹ I. Mirnik, »Roman Architectural Fragments, Diocletian's Palace«, *American-Yugoslav joint excavations*, Vol. Six, Minneapolis 1989., 1-56, gdje autor ističe da bi izraziti nedostatak skulpture ukazivao na „očišćenje Palače“ od biskupa Ivana Ravenjanina prema Tomi Arhiđakonu.

²⁰ R. Bužančić, »Diocletian's Palace«, *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009., str. 235-278.

vidi do današnjeg dana.« U Marulićevom opisu Splita spominje se pet hramova: »Još i sad stoji hram što je nekoć pripadao Jupiteru, a danas je posvećen mučeniku Dujmu, nalik na veliku kulu, kružnog oblika i uglat, kojemu je zid – kako vidiš – sastavljen od četvrtasta kamenja slagana u mrežastu rasporedu. Iznutra ga podupire osam golemih stupova, na kojima leže drugi, manji, od koji se četiri od porfirnog mramora zajedno s drugima uzdižu sve do krovnoga svoda. S vanjske strane ima sebe trijem od dvadeset i dva velika stupa, također znamenit zbog sinadnskoga mramora. Nadalje, ispred ulaza u hram rastvara se samo predvorje i prostran atrij okružen velikim stupovima, koji su pak iskesani od frigijskog mramora i podupiru na sebe položene lukove, tako da nigdje u Rimu nećeš pronaći toliki broj tako velikih i takvih stupova postavljenih na jednom mjestu. Nasuprot hramu nalazi se malo svetište, podignuto u isto vrijeme i istom vrstom gradnje. Osim tih postojala su i tri druga hrama koji su, kako se čini, stariji od ostalog dijela građevine i stoga ruševniji.«

U govoru održanom gradskim vijećnicima 1558. godine Antonio Proculiano, kancelar splitske općine, u opisu Dioklecijanove palače navodi četiri hrama: »Unutar te palače bijahu četiri prekrasna hrama: na južnoj strani božice Cibebe, zvane majkom bogova u koje se u staro vrijeme vjerovalo, drugi Venerin na sjevernoj, na istoku treći Jupiterov, koji ste kasnije posvetili vječnoj i slavnoj djevici, majci pravoga i jedinoga Boga i svetom Dujmu, vašem zaštitniku, četvrti Janov na zapadnoj strani, poslije prepravljen i nazvan kapelom svetog Ivana; prvi je drugome, a treći četvrtome nasuprot, a slični su i po izradi kamena, vrata i vijenca, iako ne iste veličine i oblika, jer prvi je sfernog ili okruglog, drugi uglatog šesterokutnog, treći osmerokutnog, četvrti četverokutnog oblika bijahu sagrađeni.«²¹

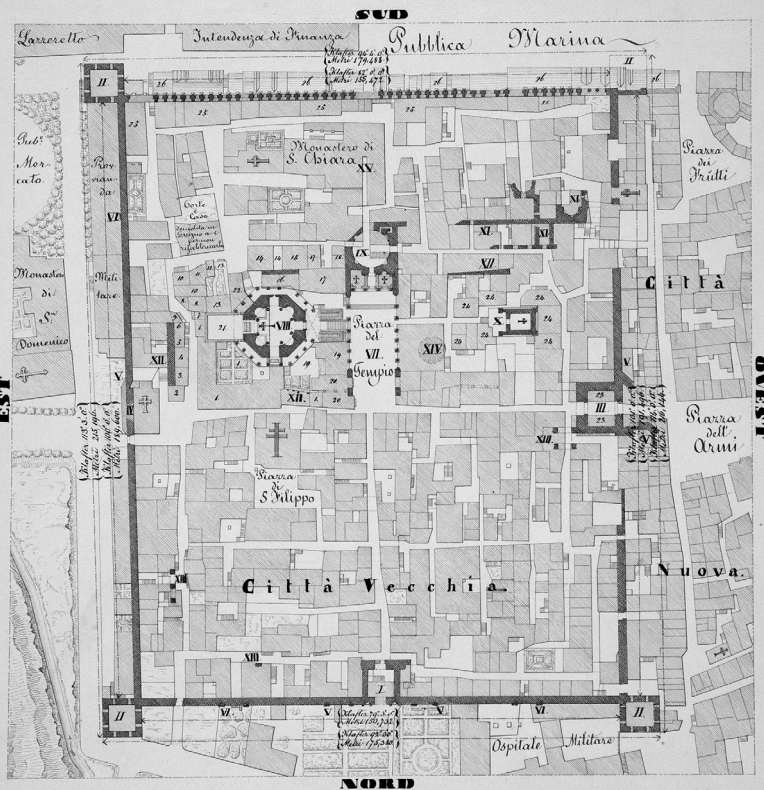
Dakle, prema navedenim izvorima različite su posvete pojedinih hramova. Jupiterov hram je bio najveća građevina, koja se smatra i carevim mauzolejem. Isti titular pripisuje se prostilnom hramu nasuprot podignutom, ali i Eskulapu i Janu. U literaturi se ponekad naziva Mali hram ili samo Hram, za razliku od Dioklecijanova mauzoleja, budući da su neki autori smatrali da je to jedini hram u Palači. Ispred te jedinstveno sačuvane građevine pravokutna prostilnog tipa na povišenom podiju bila su podignuta dva hrama kružna oblika. Prema opisu Antonia Proculiana južni hram posvećen Kibeli bio je okrugao (*in figura spherica et circulare*), a sjeverni Venerin šesterokutan (*angulare hessagona*).

Arheološkim istraživanjima provedenim 1957. godine potvrđeni su Proculianovi podaci o postojanju četiri hrama u Dioklecijanovoj palači. Tada su otkriveni dijelovi podnice Kibelina hrama s kriptom, dijelovi stupova, vijenca i kasetiranog stropa. Hram je bio kružnog oblika, promjera 9,5 m. U tom hramu mogao

²¹ Toma Arhidakon, *Kronika*, Split 1977., str. 26; *Marulićev opis Splita*, priredio i preveo B. Lučin, Split 2005., str. 25-27; Prijevod Proculijanova teksta M. Marasović-Alujević, »Prokulijanov govor splitskoj općini 1558. godine i njegovo značenje za kulturno-povijesna i filološka istraživanja«, *Kulturna baština*, Split 1995., 96-101; F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927, str. 24-43, 64; T. Marasović, »O hramovima Dioklecijanove palače«, *PPUD* 35, Petriciolijev zbornik I, Split 1995., str. 89-103; T. Marasović, »Diciassette secoli di ricerche e restauri nel Palazzo di Diocleziano a Spalato«, *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu, Split 2009., str. 15-50.

ICNOGRAFIA

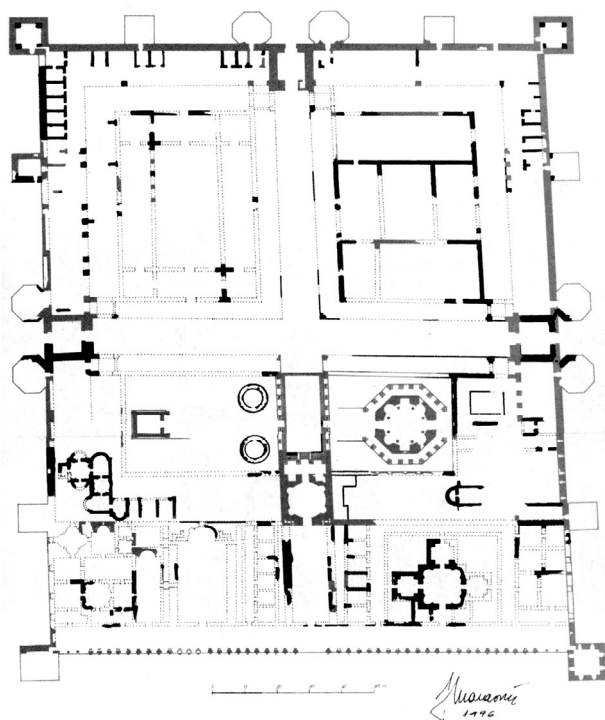
DEGLI AVVANZI DEL PALAZZO ANTICO DI DIOCLEZIANO COMMISTI ALLE CASE MODERNE IN SPALATO

*33. Questa pianta è stata ridotta a scala di
1:1000 dalla originale rilevata dall'Abb.
Dionisio Cattarale nell'anno 1832 e che ad-
diversi in scala di pollici di Roma 1:10 Mod.
per officia 1:710 con poche aggiunte d'innova-
zioni successe da quell'epoca e univ. ritra-
to di D. B. B. B. B.*

Luigi Mariachia Arch. e. d. i. s.

Plan Dioklecijanove palače iz 1852. godine (Arhiv V. Andrića, Konzervatorski odjel u Splitu)

Tlocrt Dioklecijanove palače (J. Marasović)

se nalaziti kip Kibeles koji spominje putopisac Giambattista Giustinian (1553.). Naime, on opisuje Jupiterov hram (katedralu) i u tom kontekstu smatra da je u unutrašnjosti bio kip Kibeles, koji je »danas izvan crkve«. Ne samo da je dotada bio sačuvan božičin kip, već je i hram, premda u ruševnom stanju, bio vidljiv još u XVII. st., kako navodi putopisac George Wheeler (1677.): »sasvim okrugli hram, presvođen na isti način, od kojeg je danas dio pretvoren u ruševine« ili početkom XVIII. st. prema arhitektu Johannu Bernhardu Fischeru von Erlach. »Ima još jedan mali okrugli hram koji nije mogao biti prikazan u perspektivnom crtežu i koji je gotovo porušen.« Tom hramu odnosno kipu božice Kibeles vjerojatno je pripadala kamena lavlja ili panterina šapa pronađena 1979. godine prilikom istraživanja sjevernog hrama, što govori u prilog štovanju božanske zaštitnice u toj kulturnoj građevini.²²

Sjeverni, Venerin hram, pronađen je 1851. godine. Tada je prilikom iskopa kanala otkriven »temelj načinjen od velikog kamenja okrugle gradnje«, kako spominje V. Andrić u popratnoj legendi pod brojem XIV koja se odnosi na navedeni

²² T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982., str.104 120-121; Isti, »O hramovima Dioklecijanove palače«, str. 92-93, 101; I. Mirnik, »Roman Architectural Fragments Diocletian's palace«, str. 11 / Marasović 1980., str. 104 / McNally 1989., str. 24.

hram prikazan na tlocrtu Palače iz 1852. godine. Tu su naznačene i dimenzije građevine, 8,532 m. Ostaci toga četvrtog prema Proculianu hrama posvećenog Veneri u potpunosti su istraženi za vrijeme iskopavanja 1957. godine. Na svjetlo dana izašli su ostaci kružne podnice Venerina hrama i kružne kripe po sredini. Vjerojatno je, prema povijesnom izvoru, cela Venerina hrama bila šesterokutna, za razliku od kružne cele Kibelina hrama, premda su obje građevine bile istih dimenzija i oblika, tj. centralnog tipa s kriptom i okružene peripterom.²³

Kao što je kip božice Kibebe, poznat iz povijesnih izvora, vjerojatno pripadao Kibelinom hramu, možda je mramorni kip Venere Pudica s dupinom i erotom izvorno bio postavljen kao kulturna statua Venerina hrama u Dioklecijanovoj palači. U tom kontekstu važno je istaknuti sličnost izbora tipa *pudica* za salonitansku skulpturu Venere Victrix koja je vjerojatno bila kulturna statua hrama sagrađenog u doba Dioklecijana i otkrivenog u neposrednoj blizini Porta Andetria.

Otvoreno je pitanje Marsova hrama koji navode pojedini povijesni izvori u Dioklecijanovoj palači, poput Tome Arhiđakona. Analizom povijesnih izvora T. Marasović dolazi do zaključka »da bi se Marsov hram odnosio na jednu od dviju manjih okruglih građevina ili pak na vestibul koji su i neki kasniji pisci smatrali jednim od hramova Palače«.²⁴ Prema tome bi se možda moglo pretpostaviti da je sjeverni hram bio posvećen ne samo Veneri nego i Marsu, budući da su oni činili božanski par službene religije Carstva te je upravo Venera Pobjednica često prikazana s Marsovim atributima, na što će odgovoriti buduća istraživanja.

Salonitanski hram Venere Victrix podignut kraj Porta Andetria pokazuje znatnu povezanost s kulturnim građevinama carske Palače. Ne samo da arhitektonska skulptura potječe iz istih klesarskih radionica već su slični tipovi božanskih kipova. U tom kontekstu može se navesti i davni nalaz sfinge nedaleko od Porta Andetria. Naime, oko 140 m od tih istočnih gradskih vrata ispod gomile kamena na čest. 3253/1 u blizini sjevernih bedema, pronađena je glava sfinge od crvenog granita (Arheološki muzej inv. n. 161 / Cat. C Busti e Teste). Na njoj su još bili vidljivi tragovi crvene boje premda je neznatno oštećena, tj. njezin nos i usta. To je jedina zasad skulptura te vrste otkrivena u Saloni.²⁵ S obzirom na brojnost

²³ T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982., str. 122-123; D. Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split 1993., T. I., *Indice degli Avanzi dell' Antico Palazzo di Diocleziano in Spalato, XIV. Basamento a grosse pietre lavorate di fabbricato circolare. Nell' Agosto 1851 fu rinvenuto in escavo di fossa per costruzione di canale. Misurato il segmento sorpassante la fabbrica soprastruttavi il diametro totale sarà di p. di V:na (27) metri (8,532). Con la costruzione del canale si lasciò inalterato l'avanzo antico, e poca demolizione del selciato della strada puo farlo rivedere*; J. Marasović – T. Marasović, »Le ricerche nel palazzo di Diocleziano a Split negli ultimi 30 anni (1964-1994)«, *Antichità Tardive* 2, Pariz 1994., str. 96.

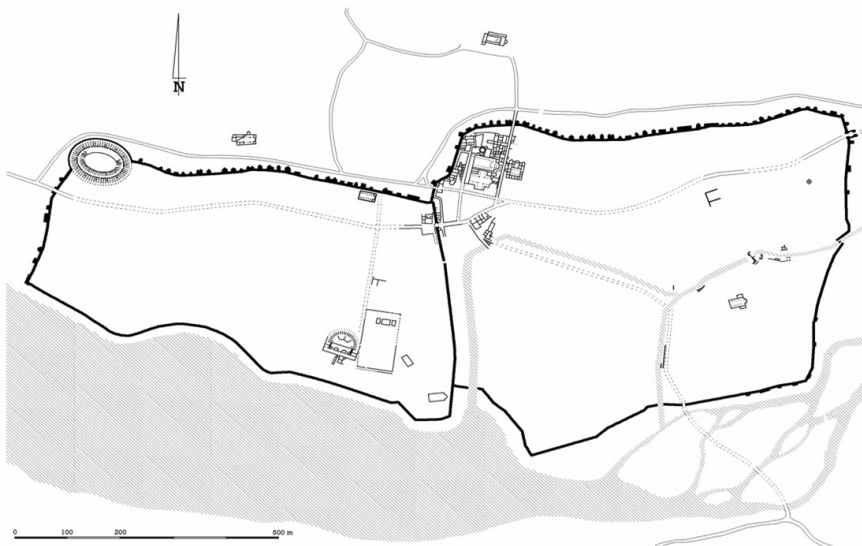
²⁴ T. Marasović, »O hramovima Dioklecijanove palače«, str. 92-94.

²⁵ F. Bulić, »Materiale e provenienza della pietra, delle colonine, nonché delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. Delle basiliche cristiane a Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Spalato 1908, str. 101, T. XIX 1, 2; F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927, str. 84, sl. 37; S. Ivčević, *Split u Arheološkom muzeju u Splitu*, Katalog izložbe, str. 24-25, sl. 25, inv. br. C 161; premda je mjesto nalaza Solin navodi se »glava je vjerojatno bila dio dekoracije Dioklecijanove palače«.

Sfinga iz Salone

sfinga u carskoj Palači, ovaj zasad jedinstven salonitanski nalaz govori u prilog Dioklecijanove prisutnosti u glavnom gradu provincije pokraj kojeg je sagradio svoju rezidenciju. Car Dioklecijan, poznat po izuzetnoj građevinskoj aktivnosti, podigao je brojne građevine u Saloni, na čije je oblike nedvojbeno utjecala raskošnost carske arhitekture. Osim hrama posvećenog Veneri Victrix kraj Porta Andetria, obnovio je i hram posvećen Jupiteru na forumu u samom središtu *Urbs orientalis*, gdje su nedavno otkriveni brojni arhitektonski dijelovi i baza skulpture carice Priske. Možda i nalaz odavno poznatog reljefa Salonitanske Tyche u blizini tzv. namjesnikove palače pripada državnom propagandnom programu carske politike. Službeno ime grada uklesano u kratici na zastavi božanske zaštitnice Tyche koje otada nosi Dioklecijanov gentilicij *Valeria* možda pokazuje carsku djelatnost i u tom dijelu grada. Upravo u Dioklecijanovo vrijeme Salona doživljava znatan prosperitet, preuređenja i obnove već postojećih javnih građevina ili podizanja novih u sklopu značajnih urbanističkih zahvata. Neosporna je povezanost s carskom rezidencijom, čiji položaj je uvjetovan blizinom glavna grada provincije. Dioklecijanova palača nastala je unutar salonitanskog agera i bila je direktno povezana cestom koja je od Zlatnih vrata palače vodila do južnih gradskih vrata Salone i odatle glavnim kardom na forum, u čijem se središtu nalazio Jupiterov hram i štovao se carski kult. Ne samo da su sjeverna vrata Palače i ona južna salonitanska bila ukrašena istim propagandnim programom s likovima tetrarha već su i kulturne građevine bile posvećene carskim božanskim zaštitnicima. Venera Victrix, simbol apsolutne pobjede i prosperiteta Rimskog Carstva, osobito je štovana u službenoj religiji Carstva. Njezina politička važnost, istaknuta već

Tlocrt Salone sa označenim nalazom hrama pored *Porta Andetria*
(prema E. Dyggve sa novim nalazima J. Jeličić-Radonić)

tijekom građanskih ratova koji su prethodili stvaranju Carstva, prisutna je sve do kasne antike. To potvrđuje primjer jasne simbolike salonitanskog hrama s kultnom statuom Pobjednice, a možda je isti tip kultnog kipa bio u Venerinu hramu carske Palače. U tom kontekstu, važno je ponovno istaknuti Dyggveovu konstataciju da Dioklecijanovu palaču treba promatrati iz salonitanskog ugla, zbog tijesne povezanosti sa Salonom, što će nedvojbeno pokazati buduća istraživanja glavnog grada rimske provincije Dalmacije.

A TEMPLE OF THE TIME OF DIOCLETIAN AT THE *PORTA ANDETRIA* IN SALONA

Jasna Jeličić-Radonić

With the familiar observation that in Salona it is “uncommonly difficult to discover any traces at all of pagan temples” Dyggve concluded that this clearly tells of the fundamental obliteration of the evidence of pagan cult buildings. In contrast to the few temples discovered to date, the many inscriptions dedicated to various deities or fragments of sculptures of individual patron deities show a reverence for the ancient cults. Votive monuments are sometimes found detached from their original context – cult buildings and the actual shrines the traces of which are rarely preserved.

A tetrastyle temple on a high dais was put up in the oldest part of the city, the so-called *Urbs vetus*. This is the only cult building fully explored to date. Opposite the front elevation of the temple, a theatre was later built. Before the erection of the theatre, in the central part of the city there were a few more smallish temples observed during investigations. In the immediate vicinity of the theatre, Dyggve uncovered the forum, where in the northern part he determined the foundations of the first temples. Double temples of the common prostyle type on high built pedestals very likely derived from the time of Augustus. Apart from these temples in the oldest urban core of Salona – *Urbs vetus*, Dyggve discovered and partially excavated in 1931 one more temple in the new eastern part, the *Urbs orientalis*. Since he did not complete his investigation, he published an interim report on the excavations:

“Within the town-wall stands another temple the masonry of which unfortunately is badly ruined. I have, however, succeeded in laying bare a number of details from rich marble decorations. The building is of particular religio-historical interest as it is certainly the last pagan temple that was erected in the town of Salona. It dates back to about the same time as the Palace of Diocletian,” Dyggve’s archives still retain a sketch of the discovered parts of the temple, in which one can recognise part of the longitudinal wall of the building, and a square base in front. Because of the place of the find, Dyggve called the pagan cult building found “Tempel ver Porta Andetria”. To these architectural sketches and notes, two photographs of the architectural sculpture of the temple were attached, and these have been published.

According to the archival photographs, it can be noticed that some of the architectural sculptures were made of marble, such as the acroterion of the roof of the temple and the very refined and rich ornamentation. Perhaps the capitals too were marble. which cannot be determined for certain from photograph documentation but this would tend to be confirmed by a large fragment of acanthus leaf, which very likely belonged to one of the capitals. Although only parts of corners with volutes and the beginning of the acanthus decoration and part of a simply moulded abacus are extant, the type of capital can be determined. They are very likely Corinthian capitals of the Asiatic type, similar to those of

Proconnesian marble recently discovered from the Temple of Jupiter renovated at the time of Diocletian and located in the forum in the centre of *Urbs orientalis*. They are of the same time as the marble capitals that are today to be found in the Church of St Stephen on Sustipan, originally belonging to the so-called Small Temple in Diocletian's Palace.

Other architectural decorations, as one can conclude from the documentation, imposts, friezes of frames and cornices of the doors of the temple were probably made out of local limestone, as in the temples in Diocletian's Palace. An invaluable specimen for the identification of the architectural sculpture of the previously found modest fragments of the Salona temple, according to the form and appearance of the ornamentation, is given almost entirely by the uniquely preserved Small Temple. It is not only a matter of the same type of architecture but of architectural decorations that came out of the same stone-carving workshops of domestic craftsmen, or imported imperial ones. This is supported by the employment of the same Corinthian capitals of the Asiatic type of Proconnesian marble used in the pagan cult buildings created in the same workshops and clearly commissions of the same time. This shows the incontrovertible connection of building activity between the imperial palace and Salona at the time of Diocletian.

In the vicinity of the temple uncovered a marble sculpture of Venus Victrix with Cupid was found; it is placed on an oval pediment with the prominent inscription VENER(I) VICTR(ICI). Since the goddess's sculpture was found west of *Porta Andetria*, like the temple, Dyggve recorded it with the question mark "Venus Tempel?" He must then have hypothesised that the sculpture might have belonged to this cult building or that the temple might have been dedicated to Venus Victrix, although only the first traces of architecture and fragments of sculpture had been unearthed.

In the Archaeological Museum in Split one more sculpture of Venus is displayed. Although only the lower part of the marble sculpture with a support in the form of a dolphin is extant, the characteristic iconography of Venus pudica can be recognised, of the same kind as the Salona statue of Venus Victrix. Because the sculpture was found in Split, city that sprang from Diocletian's Palace, its origin can be guessed at. In the imperial residence there were several temples, and probably numerous sculptures of the various deities, and imperial statues too, almost completely vanished by now, alas. North of Diocletian's residence, i.e. the imperial palace in the true sense of the word, there were several temples. According to historical sources, the temples were consecrated quite variously. The Temple of Jupiter was the biggest building, and is also considered the imperial mausoleum. The same titular is ascribed the prostyle temple built opposite, but Aesculapius and Janus have also been suggested. In the literature, the Small Temple is sometimes just called the Temple, as distinct from the Mausoleum of Diocletian, since some authors thought it was the only temple in the palace. In front of this uniquely preserved building of the perpendicular prostyle type on a raised dais, two temples of circular form were put up. According to the description of Antonius Proculianus the southern temple was consecrated to Cybele and was circular (in figura spherical et circulare), and the northern Venus temple was

hexagonal (angulare hessagona). Perhaps the marble sculpture of Venus pudica with dolphin and Cupid was originally disposed as a cult statue of the Temple of Venus in Diocletian's Palace. In this context one should definitely point out the similarity of the choice of the Venus pudica type for the Salona sculpture of Venus victrix, which was probably the cult statue of a temple built at the time of Diocletian in the north east part of *Urbs orientalis*. The Salona temple of Venus Victrix put up by *Porta Andetria* shows some considerable connection with the cult edifices of the imperial palace. Not only do the architectural sculptures derive from the same stone-carving workshops, but similar types of statues of the deities might have been placed in them.

Venus Victrix, symbol of the absolute supremacy and prosperity of the Roman Empire, was particularly revered in the official religion of the Empire. Her political importance was highlighted in the civil wars that preceded the creation of the Empire, and she figures all the way until Late Antiquity. This is confirmed by the clear symbolism of the Salona temple with the cult statue of the Victrix, and perhaps the same type of cult statue was in the Temple of Venus of the imperial palace. In this context, it is important to reconfirm Dyggve's statement that Diocletian's Palace needs looking at from the angle of Salona, because of the tight connections it had with Salona, which will undoubtedly be borne out by future investigations into the capital of the Roman province of Dalmatia.